

Антоніна Березовенко

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЮРІЯ ВОЛОДИМИРОВИЧА ШЕВЕЛЬОВА. СПОГАДИ

У цій статті-спогадах вміщено й узагальнено з можливою достовірністю багатолітній досвід спілкування із Ю. В. Шевельовим як в суто приватному, так і публічному форматі. Тут змальовано атмосферу побуту, характер розмов і подій, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних із життям ювіляра. Авторкою свідомо затримано первісні враження, оригінальні вислови Шевельова, які збереглися в пам'яті та складають образ його не тільки як видатного ученого, а і як людини.

This article is devoted to the 100-th jubilee of George Yuri Shevelov. These memoirs contain and sum-up with all possible correctness long-lasting experience of author's interaction with G. Shevelov in both private and public format. It keeps a flavor of the atmosphere he leaved in, describing events and conversational topics directly connected with Shevelov's life. The author intentionally preserved initial impressions and original Shevelov's sayings, which are captured by the memory and create his image as an outstanding scientist as well as a great human being.

Взятися писати спогади про генія з нагоди його 100-ліття спокусливо і складно. З огляду на історичну вагу поста-ті масштабу Юрія Володимировича Шевельова від початку доводиться більш ніж виважено підходити до такої справи. Застережень спливає немало. Перш за все, не догоджати «політичним віянням», уникнути і панегіризму і фамільярності. Спробувати достовірно донести до читача свої давніші враження про Шевельова-людину, не баналізуючи цього унікального досвіду, який складався часом із цілковито буденних подій, побіжних зауважень, фраз. Саме ці багатолітні позірно, може, не такі уже й значущі епізоди, нашаровані на усвідомлене ще до особистої зустрічі розуміння величі Шевельова складають його портрет для мене. Сподіваюся, що цей образ вдасться тут відтворити.

Своїм знайомством з Шевельовим я завдячую Мирославі Знаєнко – професорові Колумбійського та Ратгерського університетів і колишньої його студентки. Трапилося це у Нью-Йорку в 1996 р. Як гостьовий професор я викладала в Колумбійському університеті за програмою Фулбрайта. Часи були романтичні – коли українці дійшли усвідомлення себе як громадян вільної країни у вільному світі (про реалістичність цих почувань наразі не йдеться), а отже – і єдиним цілим із світовим українством. У Києві було відкрито бібліотеку української діаспори. Там я вперше натрапила і прочитала славнозвісну «Історію української мови в першій половині ХХ ст. Стан і сатус» [5]. Твір сьогодні засадничий для філологів. Тоді ж мовознавці тільки «відкривали» Шевельова, а літературознавці – Шереха. Розкошували тут, нарешті читаючи заборонені перед тим твори у їхніх власних обкладинках, а не в палітурках з-під «Історії УРСР». «Історія української мови в першій половині ХХ ст. була одкровенням – об'єктивне, стримане, вишукано академічне дослідження української мови як достойного і самоцінного об'єкта аналізу для науковця світового класу. Крім власне предметної, книжка несла також уявлення про автора. І образ Шевельова зі сторінок його книги поставав як рівновеликий образу Нью-Йорка – такий же далекий, потужний, високий.

Одного весняного дня я зателефонувала Юрію Володимировичу (саме так, на «східняцький лад» називала його Мирослава Знаєнко) з тим, щоб домовитися про зустріч. Він довго перевіряв розклад, а потім сказав, що до зустрічі не готовий, бо не має зубів і до аудієнцій не надається, але як тільки полагодить цю проблему – зразу мені віддзвонить. Невдовзі він запросив мене до себе, зауваживши принагідно, що зробив би це раніше, але з огляду на те, що «до машин принципово не говорить» (йшлося про телефонний автовідповідач), мусив пробувати кілька разів.

Отже, перші враження від першої зустрічі, що відбулася у нього вдома, на Клермонт авеню. Мене зустрів справді високий, з іронічною посмішкою на відносно чисто поголеному обличчі інтелігентний пан «під 90 років» у товстених окулярах. Попри всю «професорську» зовнішність

і гречні манери, у тому, як він тримався, не відчувалося ніякої зарозумілості. Проїшли до неймовірно нагрітої незважаючи на теплу погоду вітальні, умебльованої в стилі 60-х рр. Із «апаратури» був тільки радіоприймач, телевізора не було. По стінах розташовувалася відома бібліотека Шевельова, пізніше куплена славістичним центром у Сапоро. Ця безліч книг, як і решта квартири, була вкрита солідним шаром пилу. Складалося враження, що господар тут не «жив», а «думав». Хоча для Шевельова це, мабуть, було одне й те саме. Здавалося, наче сам час застиг у цій квартирі, затиснений між книжкових полиць, а надто у вузькому коридорі, що всією квартирою вів до кухні. Пил, що був повсюди, сірі відтінки килимів, стін і меблів складали образ «сивої давнини», ЧАСУ. А сам Шевельов, вбираючись у таких же сіруватих тонів сорочки (чомусь це так було), посилював це враження повільними рухами, неспішними розповідями про все – Україну і Німеччину, Харків і Лунд, Агатангела Кримського і Гітлера, про Шевельова-хлопчика і Шевельова-автора базових для славістики трудів, професора Гарварда і Колумбії. Світовий час і простір були наче всотані Шевельовим і його помешканням. А необмежене тематично і територіально ширяння бесід, контрастуючи із суцільною статичністю господаря і його домівки, викликало відчуття певного абсурду.

Як і впродовж багатьох років потому, мені було запропоновано сісти на диван, а Юрій Володимирович розташувався у кріслі біля вікна, підпираючи у характерний спосіб голову рукою (З роками це налаштування на бесіду набрало форми своєрідного ритуалу). Під час розмови він час від часу, не відриваючи чола від руки, ворухив пальцями на підтвердження чи заперечення того, про що йшлося, або просто в такт своїм міркуванням. Від початку знайомства повелося так, що говорили подовгу.

Не буду переповідати всіх почутих тоді історій – багато з них Шевельов сам написав пізніше у своїх мемуарах [7]. Згадаю те, що закарбувалося особливо, може, не стільки з інформативного, скільки з чуттєвого боку. Він розказав про свою сім'ю. Наприклад, що виростав він із мамою та сестрою, яка рано померла, а сам був настільки

хворобливою дитиною, що мати постійно боялася, що він помре. І після паузи – для дотримання достовірності – додав: «А я, бачте, і досі ніяк не вмру». По всьому було видно, що матір свою Шевельов дуже любив, підкреслюючи її надзвичайну доброту, за яку її любили всі, кого вона знала. До тієї міри, що коли «прийшов пролетаріат» і стали «забирати все і всіх», то на неї не було зроблено жодного доносу, і тому вони не зазнали репресій як таких. А стерегтися було чого – вони володіли, як сказав Шевельов, величезним і найкращим у Харкові будинком, а батько його був царським офіцером. Той факт, що батько ще до революції залишив сім'ю, оскільки служив у Польщі, де «знюхався з полячкою», і додому більше не повертався, очевидно, не міг служити виправданням для хоч і киненої, однак офіцерської родини в очах радянської влади.

Говорили про різне. Були теми суто академічні, були «кулуарні» – простіше можна було б сказати – «побреженьки», якби не йшлося про розмови з генієм. Ці неквапні (частково через зуби, частково через природню розважливість) «обговорювання ближніх», просякнуті іронією і об'єктивністю, якраз і творили портрет Шевельова «в інтер'єрі сучасного йому ХХ ст. Ніщо в манері спілкування Шевельова не говорило про те, що він був свідомий своєї величі. Зовсім ні. Як і у фундаментальній «Phonology» (Фонології) [8], в приватних цих повільних бесідах «про все», в тому числі і про зовні дрібні, побутові подробиці життя, він говорив винятково на рівних, турбуючись про зрозумілість своїх думок для *vis-a-vis*. З'ясував все остаточно. Так, я б сказала, що головною прагматичною установкою всього, що він говорив або писав, була не «зарозумілість», а якраз «зрозумілість».

Шевельов був винятково щедрим автором. Він не лишив співрозмовника в позиції дошукуватися якихось недоступних пересічному індивіду глибинних сутностей-сміслів. У того, з ким він говорив, творилося враження сумісних прогулянок із Шевельовим «за ручку» лабіринтами його лінгвістичних теорій, міркувань чи найпростіших, побіжних спостережень. Одним словом, здавалося,

що яке б питання ви йому не поставили, відповідь буде щирою і уважною, і що він турботливо покаже не тільки «що» він придумав, а і «як» дійшов певного висновку. І уже з досвіду додаю – у цілковито **НЕ-геніальній** манері. Пригадую ці розмови зараз – в пам'яті спливають зарисовки з передвоєнного академічного і колоакадемічного життя в радянській і окупованій німцями Україні або в Америці 50-х–60-х рр. Про те, що на початку незалежності було суцільною білою плямою.

У цих розмовах із м'яким гумором він розказував про академічне радянське життя до еміграції, характеризував деяких відомих філологів. Скажімо, Агатангела Кримського, його дивакуватість. Видатний поліглот жив самотньо. Телефон у ті часи був річчю небуденною і радянській інтелігенції малодоступною. Отже, якщо виникала потреба сконтактуватися з кимось із науковців (а працювали вони переважно дома, «присутствіє» було пару разів на тиждень), то від Академії посиляли кур'єра. На дзвінок із-за зачинених дверей відгукувався хтось жіночим голосом, питаючи, кого треба. З'ясувавши, що Кримського, відповідав, що його немає вдома. Цей «хтось» і був він сам.

Пригадав, що з якихось причин потрапив на ювілей Михайла Грушевського. Уточнивши при цьому у своїй звичайній об'єктивній манері, що бачив його здалеку і на місцях для почесних гостей не сидів. Розказував, як влаштувався в аспірантуру, яким було тогочасне аспірантське життя, як спілкувався із науковими керівниками – Булаховським і Наконечним. Шанобливо називав їх своїми учителями.

Про кого він висловлювався різко негативно, так це про тодішнього голову Інституту Мовознавства. Це було навіть якось нехарактерно для Юрія Володимировича. Зазвичай, якщо людина не викликала пітету, то він просто іронізував, може трохи гостріше. Не повторюючи прізвищ тих, кому цей «гостріший» тип іронії адресувався, наведу такий приклад. Цього і глузом назвати не можна. Якось йшлося про досить поважну наукову імпрезу, на якій Шевельова не було. Почувши прізвище однієї із наших колег і назву її доповіді про результати дослідження

серйозного літературного твору української класики, він задумливо прокоментував його питанням: «А хіба пані N читала твір N?» Розвиток подальшої дискусії, таким чином, втратив сенс...

Приємною несподіванкою було почути, що в своїй дисертації [4] він розглядав тему мовних інновацій, а обрав він цю галузь за тими самими мотивами, що через півстоліття лишилися актуальними і визначили мій власний вибір – втекти від ідеологічного тиску або хоч максимально утруднити «керівне втручання». У мовознавстві це й справді було зробити легше, ніж у літературознавстві.

Нічого цього в Україні тоді про Шевельова не зналося. А те, що було відомо, аж ніяк не було позитивним і стосувалося, головним чином, знову ж таки не наукових характеристик. Найгучнішим закидом на його адресу було колаборантство з фашистами. А відтак і все пов'язане з ім'ям Шевельова автоматично демонізувалося. Але якось він сам, розповідаючи про втечу на Захід, мимохідь і беземоційно зауважив про роботу в газеті під час окупації. Звичайно, питати «в лоб» я не збиралася – чесно кажучи це і не дуже мене обходило. Але одне питання, спрямоване якраз на те, щоб для себе більш-менш з'ясувати, наскільки «чорне» (точніше коричневе) було чорним, – я поставила. Приводом для цього послужило нарікання Шевельова на те, що він не міг дістати в бібліотеці «Майн Кампф», якої потребував для роботи. І, мовляв, ідеологія не повинна ставати на заваді науці. У контексті цієї розмови я поставила питання, що стосувалося антисемітизму Гітлера. Відповідь Шевельова була простою: «Гітлер? Він був не просто антисемітом. Він був хворий на антисемітизм. Це дійсно було щось хворобливе. Без жодних перебільшень». І розказав історію про ешелон із в'язнями якогось із концтаборів, що його у переддень падіння рейха возили Словаччиною в пошуках місця, де б цих в'язнів можна було знищити.

Для симетрії тоді ж таки розповів дещо про антисемітизм радянського ґатунку. А саме – про його близького друга на ім'я, якщо не помиляюся, Міша, філолога-україніста із цілковито зруйнованою через ідеологію долею,

який, будучи євреєм, потрапив до радянського табору за український націоналізм. Що, однак, не завадило сталінському режиму невдовзі, коли почалися процеси проти безродних космополітів, засудити його уже як націоналістично налаштованого єврея. Їхній щирій дружбі не заважало російсько-німецьке коріння самого Юрія Володимировича.

Йому, по-моєму, взагалі будь-які почуття дріб'язкового націоналізму чи шовінізму були не те щоб непритаманні, а просто цілковито байдужі. Це не було частиною його внутрішньої архітекτονіки. За потреби він брав ці явища до уваги, тобто був свідомий їхнього значення у соціальному контексті, але як фактор власного самовизначення вони для нього не існували. «Ізми» якось не досягали його.

Живучи в українській діаспорі, прізвища свого «Шевельов», яке явно звучало по-російськи, ніколи не змінив на «Шевелів», що було б для діаспори багато милішим, а для Юрія Володимировича значно зручнішим. Адже це він був (видно, не вдасться уникнути цього штампа) знаковою фігурою зарубіжного українства, його представником у світовій інтелектуальній еліті. Тож з усіх боків, так би мовити, всім було б комфортніше, якби закінчення було -ів. Але таким уже він був: міг користуватися літературним псевдонімом, але пристосовувати і міняти зсередини своє прізвище, щоб бути комусь милішим – ні. Може, це одна з причин, чому він не одружився зі своєю нареченою Оксаною Соловей, бо ж від початку заручини були фіктивні – для втечі на Захід, – а тому евентуально і не могли стати початком справжнього подружжя?

Він був класичний старий парубок, який ніколи не був одружений і дожив до зрілого віку удвох із мамою, дітей не мав. Відповідно міг багато мандрувати. Тож подорожніх історій з особистого життя розповідав багато. Пригадується одна з них, розказана ним ще на самому початку нашого знайомства (очевидно, вікова дистанція у більш як чотири демографічних покоління, безсумнівно, полегшила вибір теми). Цей курйоз трапився у Японії і мав лінгвістичну природу. Отже, щойно Юрій Володимирович зайшов до номера готелю, де оселився, як тут же з'явилася покоївка, що запропонувала йому скинути штани. Це Шевельов

уточнив за допомогою подорожнього розмовника, яким задалегідь озброївся. Пропозиція його дещо збентежила, але покоївка настоювала і, врешті-решт, за допомогою того ж таки розмовника з'ясувалося: штани треба було скинути для того, щоб вона могла їх випрасувати (переліт до Японії неблизький, і вони геть вим'ялися). Розказано це було із лукавою посмішкою – мовляв, були і ми козаками. Звідси впливало також, що і цього аспекту можна торкатися в наших бесідах. Це було важливо в сенсі «окреслення формату спілкування» і свідомого відсторонення Шевельовим від ролі академічної мумії.

Якраз тоді були опубліковані «Польові дослідження українського сексу» Оксани Забужко, з якою він листувався, а також написав передмову до її твору. Книжка була на ті часи скандальною на просторі обабіч Атлантики. Багатьох зачіпала персонально (вона щойно була на тій же програмі Фулбрайта й особисто знала чимало українців Америки), а головне – руйнувала мовні та культурні табу. Тому хтось із читачів обурювався за українську мову, хтось ображався за себе, хтось переймався іміджем України в цілому – тоді в самій Україні ще не виробилося милої навички показувати відверті сцени у рейтинговий час по телебаченню. Авторці закидалося багато чого, на тогорічній конференції AAASS вона була «негативною героїнею» культурних дискусій. Один Шевельов лишався незворушно об'єктивним, говорячи про стиль чи синтаксис речень книги і жодним чином не реагуючи на тему як таку. Натомість переймався, чи дійде лист із його рецензією до неї вчасно? Про саму ж авторку при цьому відгукувався дуже тепло.

Так що тема особистих стосунків була «науково інспірована», а через те, що мемуари не були ще написані, то вона була природньою частиною наших розмов. Отже, Юрій Володимирович розказав про своє перше кохання. Це була жінка, з якою він познайомився на курорті та збирався одружитися. Чого вочевидь не трапилося. Її останній лист до неї містив один тільки великий знак питання, виведений на весь аркуш... Він не відповів. Говорив про це із сумом, хоча минуло більше 60 років. Пізніше в його житті

з'явилася фіктивна (чи не зовсім?) наречена пані Оксана Соловей. Мені пощастило з нею познайомитися на конференції в Урбана-Шампейн. Це була жінка навіть на свій вік виняткової краси – хвилясте пишне волосся з сивиною, забране назад у вузол, високі чорні брови дугою, великі очі, чисті правильні риси обличчя. Справляла враження розумної і вольової людини. Вона прибула із палицею Юрія Володимировича з тим, щоб передати її через «нюйоркерів» власникові, оскільки мешкала не в Нью-Йорку, і вони відвідували одне одного. Якщо вона перебувала у Шевельова, то він гордо повідомляв про це телефоном, якщо мені траплялося тоді зателефонувати. По-моєму, трохи командувала ним по-хатньому. Після таких відвідин, якщо треба було щось знайти в квартирі, він із задоволенням зауважував – «Не варто турбуватися, треба спитати у пані Оксани – вона знатиме».

Але, звичайно, найтривалішими безпосередніми були його стосунки із Мирославою Знаєнко – його колишньою студенткою і колегою-славістом, з якою Шевельов мешкав впродовж десятиліть на одній вулиці в Нью-Йорку, всього через кілька будинків. Роками вона була його ангелом-охоронцем. Він так і називав її «мій янгол-хранитель Мирослава», або ще й без імені: «моя мила сусідка, про яку ви знаєте», даючи до зрозуміння, що ясно, про кого йдеться і що «сусідка» – це тільки літота для позначення Мирославиного місця в його житті. Її турботу про себе він приймав із щирою вдячністю за винятком хіба що одного випадку, про який я почула розповідь з обох боків.

Отже, сидячи в своєму застиглому апартаменті, Шевельов декілька днів не підходив до телефону. З огляду на його поважний вік Мирослава мала всі підстави розхвилюватися не на жарт – чи не трапилося чогось поганого. Разом з Танею Кейс, бібліотекарем Барнард коледжу, котра мешкає також поруч, поквапилася з ключами до Шевельова додому. Увійшовши до вітальні, вони застали господаря, вбраного в одну сорочку, який мирно дрімав у його звичайному кріслі. Радість візитерок і обурення господаря були рівними. Юрій Володимирович у вічі їм закидав, що така їхня поведінка – увірвалися непрошеними до чоловічини

(!), коли він не вбраний належним чином (!) – не витримує критики і не вписується в жодні цивілізаційні норми. Яка ж це цивілізація?! Пізніше він і мені нарікав на таке неподобство.

З усієї цієї «нештатної ситуації» ми ще довго потішалися з Танею і Мирославою і раділи, що побоювання були марними. Але Шевельов благого їхнього пориву не зрозумів, щиро соромлячись і відчуваючи незручність, всерйоз дорікав їм за це. В усіх же інших випадках, як я уже згадувала, говорив про Мирославу дуже сердечно, цінуючи і її шану до нього, і піклування. Але важливо не тільки це. Вражало, що за турботою про СЕБЕ він цінував і людину, що за цим стоїть, по-людяному цікавився нею. Наприклад, завжди помічав і вважав за потрібне пригадати в розмові, чи Мирослава прибула, чи схудла (через сильну короткозорість для цього йому треба було таки пильно придивлятися).

Було щось особливе в сором'язливості Шевельова. Якщо в інтелектуальному відношенні різноманітні блюзнірські табу важили для нього небагато, то у щоденному приватному житті почуття культурної цнотливості було йому глибоко притаманним, питомим. Перебуваючи в лікарні перед смертю, він все так же насторожувався при моїй появі у палаті – чи, бува, не видно чогось, що не годиться бачити. Будучи фізично вже суцільно немічним і вбраним у лікарняну «розпашонку» unisex зі шворочками, зав'язуваними на спині (а це само по собі деперсоналізує людину не тільки ззовні, а і внутрішньо, суттєво знижуючи поріг людської гідності), маючи канюлі у венах, він все ж таки зберігав не тільки світлий розум, а і гарні манери. Можу відповідально засвідчити (оскільки бувала у нього в лікарні майже через день), що в ньому ніколи не сформувалося «безсоромності хворого». Може, звучатиме невдало, але я б сказала, що в лікарні він справляв враження не людської руїни, а швидше знесиленого велета, гречного кавалера з очами мудреця і дитини водночас.

Поки Шевельов хворів, виник свого роду «кругообіг» відвідувачів, які зустрічалися кілька місяців поспіль. До більш сталого нью-йоркського гурту долучалися учасники

конференцій або просто хтось, будши в Нью-Йорку, обов'язково хотів віддати візит шани генієві чи бути йому представленим (будучи пацієнтом у лікарні, людина часом стає більш доступною), то творилася чудернацька суміш відвідин, висновувався своєрідний «нет» із напівофіційних візитів прибулих з іншого континенту і напівдомашніх п. Оксани Радиш, яка «прибігала» за кілька блоків з 100-ї вулиці погодувати чи принести якусь необхідну дрібницю, або похресник Тодьо (Костюк), котрий приїжджав із Вашингтона і радився відносно передачі книг до Японії. А що інколи Юрій Володимирович «ділив» палату – приватність досягалася шторкою, натягнуваною між ліжками, – із іншим пацієнтом (в одному випадку це був російськомовний єврей із Брукліна, а в другому – афроамериканець), яких також відвідували чади і домочадці, то утворювалося цілковито нью-йоркського колориту тло для цієї циркуляції.

Від початку нашого знайомства і до смерті Юрія Володимировича він був «дуже старою людиною». Між нами лежало трохи більше як півстоліття вікової дистанції і цілковито відмінний (за винятком фаху і фахових зацікавлень) досвід. А втім, попри це все, будши коло нього, я почувалася саме в компанії гречного кавалера. Якщо йшли кудись на вечерю, то ресторан Юрій Володимирович обирав сам. Я заходила по нього, ми виходили потихеньку на Клермонт авеню, потім на Бродвей, де брали таксі. Процедури «всідання» і «висідання» з машини не були простими – спочатку вмощували Шевельова з ціпком, інколи ще й з парасолькою, а потім уже сідала я. І тут починав розпоряджатися Юрій Володимирович: сам називав адресу, пояснював, як туди дістатися. Бувало трохи гарячкував, якщо розбіжності між його англійською і англійською таксиста були надто значними і ніяк не вдавалося досягти того рівня комунікації, що дозволив би зрушити з місця. Допомоги для легшого порозуміння не приймав, як не дозволяв брати участь в оплаті подорожі і самої вечері. Платив у цілковито не в американський спосіб: завжди сам і завжди готівкою. Справедливості ради зазначу, що коли він добре почувався і відправлявся, скажімо, на балет у Бруклін, то користувався метро. Але вечеряти ми їздили таксівою.

Особливо запам'ятався один вечір у французькому ресторані десь на 58 чи 59 вулиці неподалік від Центру Лінкольна (Метрополітен Опері). Місце було елегантним, з вишуканими інтер'єром і кухнею. Обслуговували фрацузи. На вибір нам було запропоновано меню англійською і французькою мовами. Юрій Володимирович зажадав останнє. На мій подив, подальше спілкування з офіціантом він жваво провадив французькою, перекладаючи і для мене коментарі про їжу. Своє знання французької пояснив коротко – з дитинства. І додав, що цим, зокрема як і вихованням взагалі, завдячує мамі. Коли замовлення було сформовано, то виглядало цілком автохтонним і включало нечувані за калорійністю цибулевий суп, ескарго і смажені мізки. Остання страва була предметом нашого обопільного кепкування – мовляв, що ж іще науковцям і їсти, якщо своїх забракне.

Почуття гумору Шевельова варто спеціальної уваги. Він любив жартувати сам і цінував гумор інших. Думаю, що це якраз і є ключ до його «ментального нестаріння», спроможності адекватно сприймати нове і молоде. Якраз тому він жваво відгукнувся перед- і післямовама та рецензіяма на апатажні, пустотливі твори українського постмодерну. З ним можна було жартувати і посміятися жартові – пояснювати потреби не було. А це і є найкоротший міст до іншого, спосіб розпізнати «свого», виробити спільну мову. Він знав ціну «мові своїх» і мав до цього смак. І не тільки в теоретичному плані – дискутуючи якість міського койне давнього Києва чи обговорюючи роботи Горбача, але і практично; потроху в нашому спілкуванні накопичилися слова і фрази, що мали характер сленгізмів, тобто вживані у зміненому, зазвичай не властивому їм значенні. Одним з таких сленгізмів була фраза «щоб всьо було культурно». Вона могла припасовуватися до різноманітних ситуацій, а інколи і відігравати роль вирішального аргументу в дискусії.

Так він жартував і навіть дуже веселився під час нашої останньої вечері перед його хворобою. Було це під новий рік. Шевельов був ослабий, щоб кудись вибиратися до ресторану, тож вирішено було вечеряти у нього. Власне кажучи, це був перший і останній раз, коли ми готували

домашню вечерю. Прихопивши у гастрономі на розі продукти, я прийшла до нього, і ми почали порядкувати на кухні. Це приміщення було вщерть наповнене всіляким начинням і то солідних розмірів – як на велику сім'ю. Зауваживши мій подив, Юрій Володимирович пояснив: колись тут відбувалися великі «партіз» (вечірки), у що, щиро кажучи, не дуже вірилося, зважаючи незвичайну застиглість апартаменту. Врешті знайшли все необхідне і почали куховарити.

Власне, готувала я, а Шевельов тупцював тут-таки на «допоміжних ролях», з радісним ентузіазмом виконуючи те, що йому доручалося. Як і вечері в ресторанах, ця була з вином (а в холодильнику я зауважила чимало початих бляшанок з пивом). Цей вечір був знаменний тим, що пара від страв розвіяла завжди таку непорушну застиглість атмосфери квартири; запах книжкового пилу змішався із запахом напівдитячих (пристосованої до зубних вимог Шевельова) – пюре і омлета. Та й сам Юрій Володимирович, що рухався довкола мене по кухні та коло обіднього столу, відірваний від свого традиційного крісла, виглядав по-іншому; здавався молодшим і розчуленим. Згадувалося уже, що він був людиною дуже вдячною, однак це переважно тамувалося його сором'язливістю. А тоді крізь звичну стриманість проступили якісь хлопчачі риси – боюся, чи це не зафамільярно, але відчуття було саме таке, – принаймні легко стало уявити його дитиною, яка ставиться до світу з радістю і довірою; образ хлоп'ятка, яке тупцює довкола матері, щоб вона не робила, став легко реконструйовуватися в моїй уяві.

Це було напередодні останнього для нього нового 2002 року...

Того ж першого року нашого знайомства – 1996 – відбувався Міжнародний Конгрес українців, місцем якого було призначено Харків. Шевельов зазбирався до свого рідного міста. Подорож передбачалась далека і довга і, звичайно, емоційно напружена. По всьому було видно, що він нервувався. Так і трапилося – там відбувалися неприємні перипетії з премією, якою Шевельова нагородили, але не хотіли дати, а він не хотів приймати... З цієї

«контroversійної» нагоди писалося і говорилося забагато для того, щоб зупинятися на цьому додатково.

Свою доповідь на той конгрес я відіслала (склалося так, що її опублікували поруч із доповіддю Юрія Володимирівича і це було дуже почесно), але їхати мені не виходило. І тепер уже я лишалася в Нью-Йорку, чекаючи на його повернення з України із розповідями про те «як там». Перед від'їздом ми прощалися на розі 116 вулиці і Бродвея, в котрий раз обговорюючи не тільки наукові перспективи поїздки, а й зовсім побутові – чи подадуть вчасно возик в аеропорту, чи владнається справа з машиною (він хотів трохи подорожувати Україною). А потім він цілковито несподівано для мене сказав: «Там вас не буде, хто ж мене від вітру спасатиме?» і не знати було, чи жартома це він каже. А потім додав: «Може, ми і зовсім не побачимося більше?»

Відтоді мені стало ясно, що великий Шевельов не «допускає до спілкування з собою», а сам щасливий ним. При всій самодостатності – а вона справді була рідкісною, інакше не залишилося б такого доробку – потребував спілкування і був за нього вдячний. Саме так – був вдячний до людей. У розмовах спливали знайомі імена з його коментарями не тільки наукового, а зовсім гуманного характеру. Скажімо, повернувшись з харківського конгресу, він почав розповідь про поїздку Україною з того, що подорожував із Ларисою Масенко і що у неї сина також звать Максим: «Так само, як і Вашого». Для нього це було варто згадки, хоча йшлося про маленьких хлопчиків. І то – в контексті обговорення вражень від нової України, віддзеркаленої у сприйнятті світоча науки...

Мені залежало на тому, як уже згадувалося, більше змальовувати Шевельова як особистість у безпосередньому приватному спілкуванні, подробицях життєвого плину. Головно тому, що великий Шевельов так чи інакше відомий, і загрози здрібнити його в будь-якому випадку немає. Але при всій своїй людяності та готовності до спілкування «всеядним» у цьому відношенні він не був. Тому особливій цінності набувають буденні дрібнички, затримані моєю пам'яттю про нього, даючи ще один вимір (чи ракурс бачення) цієї непересічної індивідуальності.

Хотілося б також уникнути враження, що цим все і обмежувалося. Це не так. Юрій Володимирович практично до останнього року свого життя брав участь у різноманітних наукових імпрезах і сам виступав. Здебільшого це бувало в Науковому Товаристві Шевченка (НТШ) або Українській Вільній Академії Наук (УВАН) – двох науково-культурних неуніверситетських осередках Америки.

Мені поталанило брати участь у конференції на честь його 90-ого ювілею. Зупинюся на ній докладніше, щоб трохи відтворити у цьому малюнку, присвяченому 100-річчю Шевельова, дух останньої ювілейної конференції за його життя. Відбувалася вона в Колумбійському університеті, у найкращому конференц-залі на 15 поверсі Гаріманівського Інституту. Через майже всуціль скляні стіни звідси відкривається дивовижний і рідкісний вид Нью-Йорка. Зеленаві мідні дахи довколишніх університетських будівель візуально наче продовжують простір кімнати, поєднуючи його із безмежною еkleктикою «даха світу». З огляду на масштабність постаті ювіляра кращого місця за це важко і уявити.

Шевельов сидів у першому ряду, спираючись обома руками на свою незмінну палицю і слухав присвячені йому доповіді. Тематика була вкрай різноманітна – від фонетичних змін у давньоукраїнській та давньобілоруській мовах на початках літературної традиції до сучасних інновацій в українській. У ранішній сесії доповідали Майкл Флайер, Борис Гаспаров, Андрій Даниленко і я. Модератором був Олесь Мотиль. З-поміж нас власне його студентом був тільки Флайер – інші колишні студенти виступали пізніше, тому що прилітали здалеку.

Не секрет, що наукові конференції – це великою мірою «ярмарок марнославства». Так що у способі формування сесій, наукових титулах і ступенях гостей і доповідачів певною мірою відбивається значимість ювіляра. Крім колишніх студентів тут були інтелектуальні однодумці та шанувальники Шевельова: лінгвісти, літературознавці, політологи, котрі прибували з різних штатів Америки, Канади і України. Мені самій довелося зразу після сесії поспішити в аеропорт, щоб встигнути на конференцію в Отаві. Натомість Данило Струк з дружиною саме прилетіли з Канади

спеціально на ювілей. Із запізненням з'явилася і Ася Гумецька – професор Мічиганського університету, тільки під час перерви її усміхнене обличчя схилилося до Шевельова, щоб поцілувати його. Хтось прибував, хтось від'їжджав, утворюючи радісну вервичку, що завивалася довкола Юрія Володимировича.

Сидячи на тому самому місці, він приймав вітання. Виглядав дещо зніяковіло, перебуваючи в центрі такої інтенсивної уваги (весь цей святковий рух довкола ювіляра весело і впевнено (так само, як і пізніше в лікарні) скеровувала Мирослава Знаєнко). Імпреза у багатьох відношеннях була унікальною з огляду і на поважний вік ювіляра, і на те, що він був спроможний тут бути, а головне – на потужний магнетизм його інтелекту, який не тільки заворожував і вабив здалеку, але практично міг об'єднати таку кількість дуже різних людей академічного світу. Надто через те, що це як правило люди з гіпертрофованим его, не схильні витрачатися (перш за все, в душевному сенсі) на когось, крім себе, часто пов'язані не безхмарними стосунками...

Ось і зараз, готуючи свої спогади до друку, я із задоволенням прочитала статтю про Шевельова Миколи Жулинського і натрапила на цікаву деталь. Цитуючи спогади Романа Корогодського, він пише, що Шевельов «кілька разів запитував: «Чи правда, що першою встала Михайлина мене вітати на I Міжнародному конгресі українців?» Зрозумів, що Ю. В. Шевельов небайдужий до таких подробиць» з інтерпретацією, що «не лише цілком природне для творчої індивідуальності честолюбство спонукало його до уточнення, хто ж перший підвівся в залі, вітаючи Шереха-Шевельова. Він чекав сигналу на запит його, ученого, літератора, мистецтвознавця, і на цей сигнал радо відгукнувся» [2, 29, 30].

Спостереження слушне. Він справді був небайдужий. Може, почасти через марнославство як властивість звичного академічного середовища, де пройшло його життя? Не знаю, не виключено. Але мені за цим питанням ввижається та сама його прискіпливість, точність у спостереженні за довколишнім світом до найдрібніших його подробиць, що і в симетричному підписуванні кожного тому

третомника окремішно чи у пам'ятанні, що мого сина і сина Лариси Масенко звать однаково – це все похідні від його не просто небайдужого (і в іронічному смислі теж), але аналітичного і пильного вдивляння в світ. Інший вияв тієї самої якості, що утримує коментатора-Шевельова біля читача протягом усього авторського тексту «Фонології». І те, що робить його науку в широкому розумінні «чистою». Тобто стрункою, точною. Без домішок і без упущень.

Пригадую також і іншу презентацію, присвячену виданню славетної «A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic» українською [6] – уже без участі Шевельова. Ця фундаментальна робота, видана англійською мовою, насправді спочатку писалася українською. Дехто із колишніх студентів Шевельова, які допомагали йому у редагуванні англійського тексту, згадували, як неймовірно тяжко для них це було з огляду на складність самого предмета. Про ідентичність цього «реверсивного перекладу», опублікованого уже після смерті Шевельова, і первісного українського оригінала судити не берусь. Але для читача, знайомого із Юрієм Володимировичем і властивою йому достеменною і послідовною манерою аналізувати, авторська «присутність в тексті» – незаперечна. На превелике щастя, перекладачам вдалося зберегти цю взагалі унікальну, але таку типову для Шевельова-творця рису – дбати про читача, не примітивізуючи предмета.

Тодішню доповідь я назвала «Чесність науковця і чиста наука». Така назва відбивала, на мою думку, головне в Шевельові-творці – здатність знайти ту унікальну точку, де, не пристосовуючись і не викривлюючись, урівноважуються винниченківська «чесність зі собою» і чесність зі світом, зокрема – з читачем, якого Шевельов не лишає сам на сам з авторським теоретичним лабіринтом.

Дотепно схоплена Борисом Гройсом [1, 282] властивість постмодерну, яка полягає в тому, що постмодерний автор творить і текст, і коментар до нього, вповні проступає і в суто нехудожньому лінгвістичному творі не Шереха, а Шевельова. Хай як парадоксально це звучить. Не тільки в передмові, а й протягом усього викладу автор присутній у двох іпостасях – власне теоретика і коментатора. Правда,

на відміну від постмодерністів, Шевельов не хаотизує мислительний простір, а впорядковує його.

Що й казати, всякому приємно відкрити якусь рису, спільну з людиною калібра Шевельова. А надто, якщо це – недолік. Таким спільним недоліком у нас був почерк. Колись, коли він вперше підписував для мене відбитки праць Олекси Горбача із рідкісних емігрантських видань, я звернула на це увагу. Радість була потрібною: я отримала практично недоступні роботи Горбача з рук великого Шевельова з його теплими і через свою некаліграфічність особливо милими моєму серцю автографами. Наразі маю під рукою його тритомник «Пороги і запоріжжя» з дрібнокривенькими підписами. Перший том підписаний: «Тоні Березовенко – з подякою за життя. Автор. Ю. Шевельов. 6.12.99.» Другий і третій також містять його автографи: «Від Ю. Шевельова з добром. ЮШ (автор)». В цьому Шевельов – хоча дарувалися всі три томи зразу, але скрупульозно, задля симетрії, підписаний кожен з них.

Дивні кола інколи описує доля... Ще до особистого знайомства з Шевельовим Мирослава не раз згадувала момент, коли стало відомо про загибель президента Кеннеді. Вражені трагічною звісткою студенти очікували, що Шевельов відмінить лекцію і відпустить всіх на жалобний мітинг. Але професор Шевельов подивився на ситуацію інакше, і лекція відбулася. А приблизно через півстоліття, коли не стало Юрія Володимировича і було призначено прощання, у мене за розкладом у тому ж таки славістичному відділі Колумбії якраз було заняття. Я відмінила тоді лекцію (призначивши так званий make up class), дозволила студентам піти і сама попрямувала на жалобну церемонію...

Як для самотньої людини на 94 році життя людей зібралось багато. Як для спочилого генія – скільки б не було все буде недостатньо... В усякому випадку церемоніальний зал був цілковито заповнений квітами і людьми. Знову можна було побачити тендітну фігурку Оксани Радиш і величаву Оксану Соловей; учнів Шевельова, його колег. Зараз пригадуються професори Гаставсон, Гаркінс, Макгвайер. Власне тут була славістична американська еліта і українська громада. Це досить строкате товариство

непомітно скеровувалось Мирославою, яка ще встигала при такій нагоді запізнати людей між собою і дати вьому лад. Одним словом, сумна церемонія відбувалася у якнай-достойніший спосіб. Навіть погода була така, як любив Шевельов – нечаста для квітня у Нью-Йорку – жахлива спека. В тій урочистій аж до театральності обстановці плакати начебто було недоречним. Та й не плакалося... А ось наступного дня після панихиди, побачивши під українською православною церквою чорний лискучий катафалк, я усвідомила, що це уже не чекання кінця, як було останніми місяцями, не частина дійства, а сам кінець.

Крізь занадто запопадливо відкриті лаковані дверцята ритуального авта виднілася гаптована червоно-золотою парчею внутрішність машини. Жарке сонячне сяйво мінілося в складках матерії, творячи враження моторошного затишку. Виникала асоціація з розчахненою утробою чи з роззявленою пащею жадібного чудовиська. Дивитися на це було нестерпно, і я заплакала. Підійшла Оксана Соловей. Пригадала історію, виявляється, не раз чуту нею від Шевельова. Про те, як я знайшла скельце від його окулярів, що випало на вулиці, а потім приладнала в ті бувалі окуляри. І знову дрібничка виявилася достойною переказу і вдячності. Ще одна рисочка до його образу... Ці слова уваги і людяної чуйності до найменшого добра, почуті уже не від нього, завершили той тяжко сонячний день, змішавшись із гіркотою утрати і якимось навіть притамувавши її.

Роками після цієї сумної події не хотілося доходити по Клермонт авеню до будинку, де розташовується колись до запаморочення натоплена квартира на другому поверсі; не хотілось доходити і до остаточних формулювань – ким же був Шевельов у суті своїй?

За його власним визначенням – вродженим філологом. Але крім цього, Шевельов – це людина – вік. Він справді прожив і пережив ХХ ст. Людина – всесвіт, яка за глибиною думки і висотою духа обмежень не знала. Це, може, і вражало найбільше у ньому – спроможність органічно поєднувати мале й велике, дитяче й старече, чуттєво-емоційне й абстрактне, адаптуватись до діаметрально відмінних умов, не зраджуючи собі. Наші стосунки не були ані службовими, ані викладацько-студентськими у формальному

смислі, а тому були вільними від типових для таких випадків упереджень і прогнозованих моделей; маю сміливість сказати – неповторними. В тому смислі, що було в його ставленні до мене щось і батьківське, і дитяче водночас. Символічними стали і речі, що потрапили до мене після його смерті: крім згаданого двотомника мемуарів, ще м'яка іграшка – совенятко, символ мудрості, у випускному університетському кашкеті...

Я вдячна долі за шанс зустрітися і бути тривалий час присутньою в житті такої людини. Довго ця частина минулого не аналізувалася саме через острах викривити, не спромогтися передати справжніх взаємин, натомість попасти в пастку стереотипів. Цього найбільше уникав Шевельов, написавши: «Якщо минуле хоче промовляти до сьогодні, воно має говорити своїм власним голосом, інакше ноти будуть фальшивими» [3, 11]. Маю надію, що фальшивих нот у цих спогадах немає...

-
1. Гройс Б. Утопия и обмен. – М., 1993.
 2. Жулинський М. Українська духовна атмосфера за інтелектуальним барометром Юрія Шевельова // Слово і час. – 2008. – № 12.
 3. Шерех Ю. Друга черга. Сучасність, 1978.
 4. Шевельов Ю. Из спостережень над мовою сучасної поезії: (Дисертація на здобуття ученого ступеня кандидата філологічних наук) / Харк. Держ. Ун-т. – Х., 1939 [?]. – С. [?]. – [На правах рукопису]. (Цит. по: Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех). Матеріали до бібліографії / упор.: А. Даниленко і Л. Чабан. – Нью-Йорк, 1998).
 5. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Вид-во «Сучасність», 1987.
 6. Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови / пер.: С. Вакуленка, А. Даниленка. – Х., 2002.
 7. Шевельов (Шерех) Ю. В. Я – мене – мені...(і довкруги): Спогади. – Х. – Нью-Йорк, 2001.
 8. Shevelov G. A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1964. Columbia Slavic Studies, New York, 1965.